BUDJET TASHKILOTLARIDA MOLIYAVIY XATO VA NOMUVOFIQLIKLAR ICHKI AUDITINI XAVFGA ASOSLANGAN YONDASHUV ASOSIDA TASHKIL ETISH

Mulayev Farxod Alisherovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: farhodmulaev@gmail.com
ORCID: 0009-0002-9268-6603
https://doi.org/10.5281/zenodo.22137788

Abstract. Tezisda budjet tashkilotlarida moliyaviy xato va nomuvofiqliklar ichki auditini xavfga asoslangan yondashuv asosida tashkil etish masalalari ko‘rib chiqiladi. Audit olamini shakllantirish, xavf omillarini identifikatsiya qilish va baholash, xos hamda qoldiq xavfni farqlash, xavf reytingi asosida yillik rejani tuzish va uni yil davomida qayta ko‘rib chiqish tartibi bo‘yicha takliflar bayon etiladi.

Keywords. xavfga asoslangan audit, audit olami, xos xavf, qoldiq xavf, xavf matritsasi, audit rejasi, resurslarni taqsimlash, ahamiyatlilik, ichki audit, budjet tashkiloti.

Ichki auditning imkoniyatlari har doim cheklangan bo‘ladi. O‘rtacha budjet tashkilotida bir yil davomida amalga oshiriladigan moliyaviy operatsiyalar soni minglab birlikni tashkil etadi, ichki audit xizmati esa ko‘pincha bir necha xodimdan iborat. Bunday nisbatda barcha operatsiyalarni yalpi tekshirish g‘oyasi amalda bajarilmaydi va uni maqsad qilib qo‘yish audit resurslarining tarqoq sarflanishiga olib keladi. Shu sababli ichki auditni tashkil etishning markaziy savoli tekshirishni qanday o‘tkazish emas, balki nimani tekshirish kerakligini qanday tanlashdir.

Xavfga asoslangan yondashuv aynan shu savolga javob beradi: audit resurslari moliyaviy xato va nomuvofiqliklarning yuzaga kelish ehtimoli hamda ularning oqibati eng yuqori bo‘lgan sohalarga yo‘naltiriladi. Bu yondashuv xalqaro standartlarda majburiy talab sifatida belgilangan. IIA Global Internal Audit Standards ichki audit rahbaridan yillik rejani hujjatlashtirilgan xavf baholash asosida shakllantirishni va vaziyat o‘zgarganda uni qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. INTOSAI ISSAI 100 auditning barcha bosqichlarida xavf tushunchasini hisobga olishni nazarda tutadi, COSO ERM esa xavfni boshqarishning kontseptual modelini beradi.

Milliy amaliyotda yillik audit rejasi ko‘pincha o‘tgan yil rejasidan ko‘chirib olinadi, tekshiriladigan bo‘linmalar navbat tartibida tanlanadi, xavf baholash to‘g‘risidagi hujjat esa umuman tuzilmaydi. Buning oqibati ikki tomonlama bo‘ladi: bir tomondan, nisbatan barqaror va past xavfli jarayonlar takror-takror tekshiriladi; ikkinchi tomondan, davlat xaridlari yoki kapital qo‘yilmalar kabi yuqori xavfli yo‘nalishlar yillar davomida audit qamroviga tushmay qolishi mumkin. Reja tuzishning asosi hujjatlashtirilmagani sababli tanlovning to‘g‘riligini keyinchalik asoslab bo‘lmaydi.

Yondashuvni joriy etish audit olamini shakllantirishdan boshlanadi. Buning uchun tashkilot faoliyati auditga yaroqli birliklarga — yakuniy natijaga ega jarayonlarga ajratiladi. Budjet tashkilotlari uchun bunday birliklar quyidagilardir: budjet smetasini tuzish va uning ijrosi; davlat xaridlari va shartnomaviy ishlar; mehnatga haq to‘lash va rag‘batlantirish; asosiy vositalar hamda tovar-moddiy zaxiralar harakati; pul mablag‘lari va kassa amallari; debitor va kreditor qarzdorlik; budjetdan tashqari mablag‘larni shakllantirish va sarflash; buxgalteriya va

budjet hisobotini tuzish. Har bir birlik uchun mas'ul bo'linma, uni tartibga soluvchi normativ hujjatlar ro'yxati va foydalaniladigan axborot tizimi qayd etiladi.

Ikkinchi bosqichda har bir birlik bo'yicha xavf omillari identifikatsiya qilinadi. Omillarni to'rt guruhga ajratish maqsadga muvofiq: normativ-metodik omillar (normaning noaniqligi, uning tez-tez o'zgarishi, idoraviy tushuntirishlarning yo'qligi); tashkiliy omillar (bir-biriga zid vakolatlarning bir shaxsda jamlanishi, nazorat amallarining hujjatlashtirilmagani, jarayon egasining aniqlanmagani); kadrlar omillari (malaka darajasi, xodimlar almashinuvi, yuklama); texnologik omillar (ma'lumotlarni qo'lda kiritish ulushi, axborot tizimlari o'rtasida integratsiyaning yo'qligi, huquqlarni chegaralash tartibi).

Uchinchi bosqich — baholash. Har bir birlik ikki o'lchov bo'yicha baholanadi: chetlanishning yuzaga kelish ehtimoli va uning ta'siri. Ta'sirni faqat pul summasi bilan o'lchash budjet sektori uchun yetarli emas, chunki kichik summadagi, ammo qonun talabini buzuvchi holat katta summadagi texnik xatodan ko'ra jiddiyroq oqibatga ega bo'lishi mumkin. Shu sababli ta'sir uch jihat — moliyaviy, huquqiy va obro'ga oid jihatlar — bo'yicha baholanadi. Ikki o'lchov kesishmasi 5×5 yoki kichik tashkilotlar uchun 3×3 matritsada aks ettiriladi.

Baholashda xos xavf va qoldiq xavfni farqlash zarur. Xos xavf jarayonning tabiatidan kelib chiqadi va nazorat amallari hisobga olinmasdan aniqlanadi. Qoldiq xavf esa mavjud nazorat amallarining samaradorligi hisobga olingandan keyin qoladigan xavf darajasidir. Audit rejasi aynan qoldiq xavf reytingi asosida tuziladi, chunki kuchli nazorat tizimi bilan qamrab olingan yuqori xos xavfli jarayon zaif nazorat ostidagi o'rtacha xavfli jarayondan kamroq e'tibor talab qilishi mumkin.

Baholashning subyektivligini kamaytirish uchun har bir bahoga dalil manbayi biriktiriladi: avvalgi audit sikllari natijalari, tashqi nazorat organlarining xulosalari, buxgalteriya ma'lumotlaridagi anomaliyalar, fuqarolar va yuridik shaxslarning murojaatlari, budjet ijrosi ko'rsatkichlarining o'zgarishi. Baholash yakka tartibda emas, ichki audit xizmati xodimlari va tegishli bo'linma rahbarlari ishtirokida kollegial tarzda o'tkaziladi hamda bayonnoma bilan rasmiylashtiriladi.

To'rtinchi bosqichda qoldiq xavf reytingi audit chastotasi va chuqurligiga aylantiriladi. Yuqori xavf darajasidagi birliklar har yili to'liq yoki kengaytirilgan qamrovda tekshiriladi; o'rta darajadagilar ikki yilda bir marta hujjatlashtirilgan ishonch darajasiga ega statistik tanlanma asosida; past darajadagilar esa yig'ma ma'lumotlar bo'yicha analitik amallar bilan kuzatiladi. Reja vaqtining 10–20 foizi rejadan tashqari topshiriqlar va maslahat xizmatlari uchun rezervda qoldiriladi.

Beshinchi bosqich resurslarni taqsimlashga bag'ishlanadi. Bunda nafaqat soatlar byudjeti, balki auditorlarning malakasi ham hisobga olinadi: davlat xaridlari yoki qurilish ishlari bo'yicha topshiriqlar tegishli tayyorgarlikni talab qiladi va ayrim hollarda tashqi mutaxassisni jalb qilish zarurati tug'iladi. Oltinchi bosqichda har bir audit topshirig'i xavf profiliga qarab loyihalanadi: topshiriq dasturida maqsad, qamrov chegaralari, sinaladigan nazorat amallari, izlanadigan chetlanish turlari va talab etiladigan dalil turlari aniq ko'rsatiladi.

Yettinchi bosqich — xavf baholashni qayta ko'rib chiqish. Yillik reja o'zgarmas hujjat emas. Uni qayta ko'rib chiqishni talab qiladigan hodisalar oldindan belgilanishi lozim: tashkilot rahbariyati yoki moliyaviy xizmat rahbarining almashinuvi, yangi axborot tizimining joriy etilishi, moliyalashtirish hajmining keskin o'zgarishi, yangi vakolatlarning berilishi, tashqi nazorat natijalari va asosli murojaatlar. Rejaga kiritilgan har bir o'zgartirish sababi bilan birga

hujjatlashtiriladi. Xavfga asoslangan yondashuvning bosqichlari va ular o‘rtasidagi teskari aloqa 1-rasmda keltirilgan.

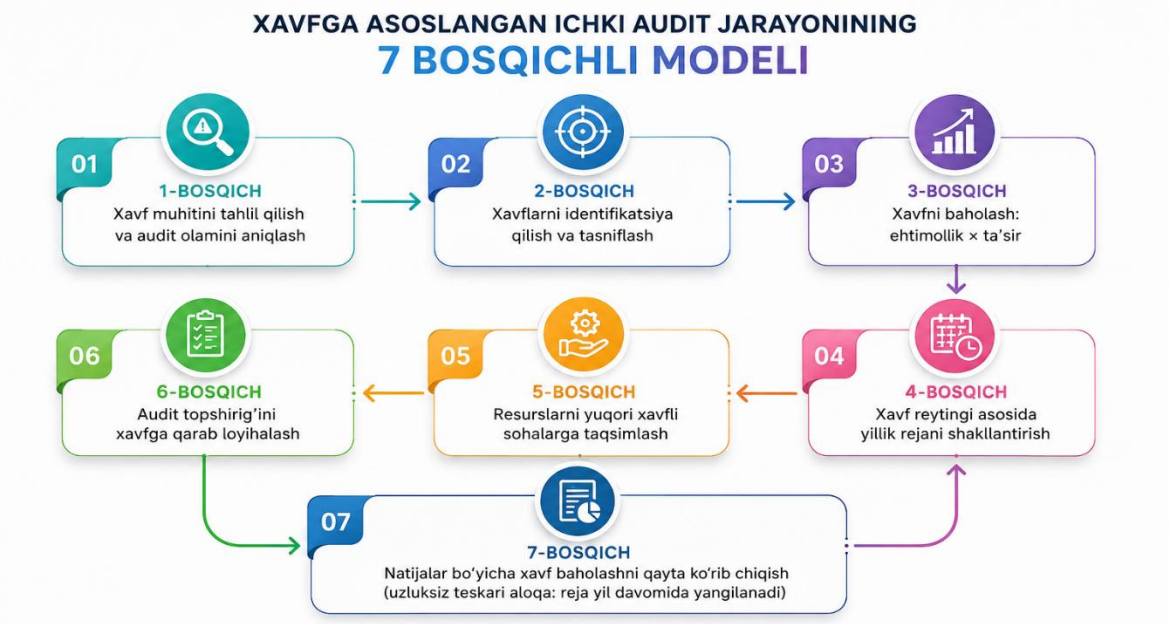

1-rasm. Ichki auditni xavfga asoslangan yondashuv asosida tashkil etish bosqichlari

Yondashuvni joriy etishda bir necha cheklovni hisobga olish kerak. Birinchidan, kichik budjet tashkilotlarida to‘liq shakldagi xavf baholash ortiqcha ma’muriy yuk bo‘lishi mumkin; bunday hollarda audit olamini o‘nga yaqin jarayon bilan cheklovchi va 3×3 matritsadan foydalanuvchi soddalashtirilgan variant tavsiya etiladi. Ikkinchidan, baholash sifati kirish ma’lumotlarining ishonchliligiga bog‘liq: hisob yuritish tartibsiz bo‘lgan tashkilotda xavf baholash ham noaniq bo‘ladi.

Uchinchidan, xavf reytingi past bo‘lgan sohalarni audit qamrovidan butunlay chiqarib yuborish mumkin emas. Uzoq vaqt tekshirilmagan jarayon o‘z-o‘zidan qo‘shimcha xavf manbayiga aylanadi. Shu sababli xavfga asoslangan rejalashtirish rotatsiya prinsipi bilan to‘ldiriladi: har bir audit birligi belgilangan maksimal davr ichida hech bo‘lmaganda cheklangan qamrovda ko‘rib chiqiladi.

Milliy huquqiy baza bu yondashuv uchun zarur shart-sharoitni yaratgan. Davlat organlari tarkibida mustaqil ichki audit xizmatlari tashkil etilgan, budjet tashkilotlarida nazorat tadbirlari yagona elektron tizimda qayd etiladi, Hisob palatasi esa tashqi auditni ISSAI asosida o‘tkazish vazifasi bilan ta’minlangan. Bu esa xavf baholash uchun zarur ma’lumotlar bazasini shakllantirish va uni tarmoq darajasida umumlashtirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, moliyaviy xato va nomuvofiqliklar ichki auditini xavfga asoslangan yondashuv asosida tashkil etish audit olamini rasmiylashtirish, xavf omillarini guruhlar bo‘yicha identifikatsiya qilish, xos va qoldiq xavfni farqlagan holda ikki o‘lchovli baholash o‘tkazish, reyting asosida chastota va chuqurlikni belgilash hamda baholashni belgilangan hodisalar yuz berganda qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Bu ketma-ketlik audit resurslaridan foydalanish samaradorligini oshiradi va reja tuzishdagi tanlovni asoslangan hamda tekshirib bo‘ladigan qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. The Institute of Internal Auditors (IIA). Global Internal Audit Standards. — Lake Mary, FL:

IIA, 2024.
2. The Institute of Internal Auditors (IIA). The IIA’s Three Lines Model. — Lake Mary, FL: IIA, 2020.
3. INTOSAI. ISSAI 100 — Davlat sektori auditining fundamental tamoyillari. — issai.org.
4. INTOSAI. ISSAI 300 — Samaradorlik auditining tamoyillari. — issai.org.
5. COSO. Enterprise Risk Management — Integrating with Strategy and Performance. — New York: AICPA, 2017.
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 1-avgustdagi 416-son qarori bilan tasdiqlangan Ichki audit xizmati to‘g‘risidagi namunaviy nizom. — lex.uz.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 27-avgustdagi PF-6300-son Farmoni. — lex.uz.
8. O‘zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi (2013-yil 26-dekabr, O‘RQ-360-son). — lex.uz